

*О. В. Мороз,
д. е. н. професор, професор кафедри менеджменту та моделювання в економіці,
Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця
О. Ю. Кравчук,
здобувач кафедри менеджменту та моделювання в економіці,
Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця*

БІДНІСТЬ В АГРАНОМУ СОЦІУМІ УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

*О. Moroz,
Doctor in Economic Sciences, Professor of management and modeling in economy Department,
Vinnytsia National Technical University, Vinnitsa
O. Kravchuk,
Getter of management and modeling in economy Department ,
Vinnytsia National Technical University, Vinnitsa*

POVERTY IN THE AGRARIAN SOCIETY OF UKRAINE: METHODOLOGY AND METHODS OF RESEARCH

Здійснено аналізування соціально-економічного стану сучасного вітчизняного аграрного соціуму при поясненні природи та масштабів бідності на сільських територіях. Окрема увага надана економічній інтерпретації категорії «бідність», її різновидам та проявам. Зазначене проілюстровано на прикладі соціальної сегментації сільського населення окремих громад. Даний напрям наукових досліджень представляється недостатньо підтвердженим як у методологічному, так і методичному та прикладному аспектах. Важливість досліджень обумовлена наявністю усталених дисфункцій як наслідку ринкових реформ в аграрному секторі економіки та формування на цій основі моделі невиправданого поширення бідності в Україні. В основу досліджень було покладено тезу про доцільність соціальної стратифікації, у т.ч. пояснення причин бідності за критерієм економічної поведінки окремих груп агентів в залежності від економічних та інших факторів, а також множини фонових умов. Отримані дані представляються перспективними при корегуванні подальших аграрних реформ передусім щодо її соціальної спрямованості, де повинні бути задіяні: соціологічна стратифікація груп агентів кожної громади на предмет виявлення та стимулювання активного в економічному відношенні соціуму, аналіз причин поширення та природи бідності на даній сільській території, визначення внутрішніх для місцевої економіки джерел економічного зростання, імплементація цих факторів у процес модернізації економічних відносин.

Done analyzing socio-economic state of modern domestic agricultural society to explain the nature and extent of poverty in rural areas. Special attention is given economic interpretation of the category of "poverty", its types and manifestations. The above is illustrated by the example of social segmentation certain rural communities. This direction of research seems not confirmed as the methodological and methodical and applied aspects. The importance of research due to the presence of established dysfunction as a consequence of market

reforms in the agricultural sector and the formation of the basis of the model unjustifiable poverty in Ukraine. The basis of the research was the thesis on the feasibility of social stratification, including explanation poverty criterion of economic behavior of certain groups of agents based on economic and other factors, and the set of background conditions. The data seem promising at correcting further agricultural reforms primarily for its social orientation, which should be involved, sociological stratification groups of agents each community to identify and stimulate active economically society, the analysis of the causes of the spread and nature of poverty in this rural area, identification of internal for local economic sources of economic growth, the implementation of these factors in the process of upgrading economic relations.

Ключові слова: аграрний соціум, бідність, середній клас, місцеві економіки, сільські громади, моделі розвитку.

Keywords: agrarian society, poverty, middle class, local economies, rural community, development model.

Вступ. Бідність – водночас соціальне та економічне явище, що пронизує всю історію розвитку цивілізації. Із самих давніх часів філософами, політологами, соціологами, економістами активно вивчалися проблеми майнової нерівності і зубожіння з метою їхнього подолання. Із цими явищами пов'язувалися смути у суспільстві та порушення громадянської монолітності країни. Натомість в епоху раннього капіталізму тлумачення бідності змістилося щодо концепту про логічну матеріальну нерівність у суспільстві, де підприємливість і праця є запоруками збагачення та уникнення зубожіння. На даний час в економічно розвинутих країнах світу переважає парадигма соціального орієнтування ринкової економіки, де в числі інших задач передбачене і подолання бідності. Проте проблема навіть у постіндустріальну епоху не втратила актуальності, набувши при цьому нових масштабів, форм проявів, ефектів.

Проблема бідності як фонові складові капіталістичної трансформації відчула і Україна. Дане явище вважалося нетиповим для колишнього СРСР, хоча, безумовно, таке існувало, у т.ч. серед сільського населення. Для 90-х рр. ХХ ст., коли на фоні ринкових трансформацій в країні бідність отримала значного поширення, а у суспільстві виявилися відсутніми дієві механізми її подолання, нові ринкові принципи організації економічних відносин сприймалися насамперед через масове зубожіння. Очевидно, це стало одним із основних факторів непопулярності та неефективності реформ. При цьому все зазначене мало чи не найбільший прояв у вітчизняному аграрному соціумі в силу об'єктивних та суб'єктивних причин, які ще потребують додаткового висвітлення. Звідси науковий опис значення, причин та шляхів подолання бідності у цьому секторі економіки представляється важливим дослідницьким напрямком.

Аналіз літературних даних та постановка проблеми. Необхідність державних програм подолання бідності вважалася очевидною ще у першій половині ХІХ ст. у роботах Т.Мальгуса [1]; як відомо, даним автором ефективність таких програм оцінювалася дуже песимістично через демографічний чинник – тобто кількісний фактор переважання темпів зростання населення по відношенню до виробництва благ (ресурсів). До інших фундаментальних праць з проблеми бідності слід безумовно віднести напрацювання Ч. Бута [2], в яких такі елементи дослідження явища як методика вивчення бідності (наприклад, т.з. «інтерактивні мапи бідності»), соціологічні методи опитування та інтерв'ювання та ін.), як вважаємо, досі на пострадянському просторі фактично не було задіяно у відповідних дослідницьких проектах.

Із загостренням ситуації проблеми з'явилося багато публікацій, що були присвячені темі бідності в аграрному соціумі України. Серед таких можна відзначити праці О. Булавко, М. Капінус, Л. Курило, О. Павлова, В.Півторак, В.Рябоконея, П.Саблука, В.Ткачук, В.Чопенка, Я. Федоренко та ін. Так, у роботі О.Булавко та М. Капінуса [3] акцентовано увагу на те, що розвиток сільськогосподарського виробництва, сільської поселенської мережі, сільських територій та подолання бідності на селі – це взаємозв'язаний і взаємозалежний процес. В. Чопенко [4] вважає, що для розв'язання демографічних проблем сільських територій необхідна консолідація зусиль держави, регіональних та місцевих органів влади та самоврядування, а також територіальних громад. О. Павловим у роботі [5] висловлено позицію про те, що сільські території є складним об'єктом просторового розвитку, який потребує вивчення різноманітних та різноспрямованих природних і суспільних процесів (таких як агроекономічних, фізоекономічних, соціоекономічних та ін.). В. Рябоконею у праці [6] обґрунтовано тезу про посилення ролі держави в системі аграрних відносин та проведенні ефективної аграрної політики, яка є потужним чинником не тільки економічного, а й соціального розвитку сільської поселенської мережі. У роботі [7] П. Саблук та Л. Курило дійшли висновку про необхідність формування такої системи, коли житель сільського населеного пункту

займав би вагоме місце у діях владних структур; для цього, на думку зазначених авторів, потрібно створити наукові (економічні) центри у регіонах (областях і районах), які б займалися питаннями розвитку сільських територій. На складності процесу формування середнього класу в українському селі акцентовано увагу у роботі Я. Федоренко [8], де критичним фактором змін визначено саме проблему зубожіння населення. Таким чином, аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати про досить помітну увагу з боку науковців до проблеми бідності; точка зору дослідників, як правило, зфокусована на тому, що дане явище перетворилося в одне з найбільш гострих на даному етапі аграрних реформ.

Проте, проблема бідності в Україні взагалі і сільської бідності зокрема, як вважаємо, потребує подальшого наукового висвітлення. В цілому дослідження сільської бідності можна вважати фрагментарними, а інформаційну базу таких робіт - недостатньою. Між тим бідність як негативне соціальне явище характеризується багатоаспектністю і вимагає глибокого та всебічного аналізу. В свою чергу, бідність в аграрному соціумі є своєрідною категорією, яка потребує власної моделі чи навіть окремої методології досліджень. Загалом же у літературі залишаються невисвітленими, на нашу думку, такі аспекти досліджуваного питання: 1) бідність в аграрному соціумі не оформлена як окрема економічна категорія із належними дефінітивними елементами цього; 2) відсутні чіткі критерії ідентифікації бідності, у т.ч. методики зазначеного; 3) відсутні кількісні параметри поширення даного явища, адже у більшості публікацій відсутні така статистика; 5) з огляду на все вище зазначене – недостатніми залишаються як детальний аналіз явища, так і рекомендації з його подолання, які б мали безпосередню прикладну цінність. Таким чином, не зважаючи на масштабне загальне висвітлення проблеми у вітчизняній агроекономічній літературі, його наукове дослідження потребує відповідних системних пошуків.

Об'єкт, мета та задачі дослідження. Об'єкт дослідження – процеси економічної інтерпретації сільської бідності в Україні. Мета дослідження – надати чи уточнити дефініційний та статистичний опис стану сільської бідності на репрезентативних сільських територіях. Для досягнення поставленої мети виконувалися такі задачі: 1) здійснити статистичний аналіз бідності на прикладі окремих сільських територій та визначити методологію дослідження зазначеного явища; 2) дослідити соціально-економічний стан вітчизняних сільських територій та найбільш актуальні проблеми їхнього розвитку з огляду на наявність та поширення бідності у соціумі.

Інформація бралася з паспортів сільських та районних рад, різноманітних інформаційних джерел, особистих спостережень, результатів інтерв'ювань і опитувань.

Результати дослідження

Результати досліджень інших авторів можуть слугувати основою гіпотези про прямий зв'язок між поглибленням ринкових відносин в Україні та поширенням бідності на селі. Проте існує значна, як вважаємо, методична проблема емпіричної ідентифікації явища.

Так, за даними Т. Коваленко [9], на початок 2000-х рр. в Україні 86% сільського населення належали до бідних, у т.ч. половина з яких належала, за цими ж висновками, до середнього класу; у цьому ж джерелі вказано на те, що третина сільських жителів мала доходи нижче прожиткового мінімуму. За даними А. Деркач та ін. [10], аграрний соціум складається із 5 категорій: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті; динаміка змін при формуванні ринкової економіки за тими ж джерелами засвідчила зростання першої категорії лише за 3 роки – з 1990 до 1992 рр. - із 0,2% до 5,3%, другої – з 18% до 56,5%, третьої – з 18,2 до 62,8% і т.д. У роботі [8] визначено кількість середнього класу в селах України близько в 11%, тоді як у розвинутих країнах вказано на частку у 50-60%. Проблемою ж на даний час вважаємо відсутність, як було вже згадано, у літературі коректних даних про кількісні пропорції явища; з іншого боку, викликає велике питання методологія диференціації населення. Наприклад, потребує уточнення хто складає сьогодні «аграрний соціум», адже, враховуючи достатньо високий відсоток сьогодні на селі людей, які проживають епізодично, приїхали ззовні, отримують основні доходи поза межами місцевої економіки – як враховувати цю категорію економічних агентів. З іншого боку, якщо люди, що фактично проживають за межею бідності, психологічно відносять себе до середнього класу – як це слід враховувати у сітці стратифікації, і т.д..

Вважаємо, що методологічно явище бідності (у т.ч. на селі) повинно бути описане (тобто відповідати) законам т.з. «нормального статистичного розподілу» (т.з. «кривої Гауса») (економічна інтерпретація зазначено представлена, як приклад, у [11]). Це означає, що *будь-яка статистична вибірка* принципово поділяється на 3 основні категорії, де нормальним розподілом середня категорія має охоплювати близько 80% значень. Звідси бідний прошарок представляє собою маргінальну групу населення *за будь-яких обставин і умов* статистично має охоплювати близько 10% нижніх граничних значень статистичної вибірки, так само як і інша полюсово альтернативна група – багата частина населення. Звідси середній клас ніяк не може дорівнювати вище вказаним 11%, а питання полягає насамперед у методиці визначення сітки диференціації вибірки. Звідси може бути 5 і більше категорій населення, як було вказано вище у [10], проте всі вони повинні бути зведеними у основну сітку тріади «бідні – середній клас – багаті» за приблизним статистичним розподілом 10% : 80% : 10%. Тому 80% соціуму на селі можуть бути за межею бідності за доходами (що є абсурдом для економічно розвинутих країн), проте у будь-якому разі складає середній клас за іншими характеристиками, наприклад, типом поведінки чи ін.

Очевидно, специфіка об'єкту дослідження так чи інакше методично обумовлена двома підходами до стратифікації аграрного соціуму, а саме – за критерієм: 1) рівня доходів (наприклад, дол. США на день); 2) способу життя (наприклад, модель економічної поведінки).

Інтерпретація першого підходу з точки зору авторів статті за їхніми спостереженнями може бути відображена на прикладі даних табл. 1.

Таблиця 1
Модель стратифікації репрезентативної сільської громади за критерієм доходів (витрат), на 1 домогосподарство, 2016 р.

Кількісні пропорції населення у групі, %	Рівень доходів/витрат, дол. США на день				
	Менше 1	1-2	2-4	4-10	Істотно вищий дохід
	більше 10,0	близько 20,0	до 40,0	до 20,0	менше 1,0
<i>примітки</i>				<i>у т.ч. від 4-5 дол. США – до 20,0%, 5,0-10,0 дол. США – до 10,0%; значна частина не є безпосередніми жителями села</i>	<i>Практично всі не є жителями села</i>

Джерело: результати авторських досліджень на прикладі сільських громад Вінниччини

Звідси нормальний статистичний розподіл можна тлумачити таким чином, що середній клас аграрного соціуму України – 80% - складає категорія економічних агентів, доходи яких становлять від 1,0 до 5,0 дол. США на день. Група «багатих» складається за доходами від 5,0 дол. США (переважно в межах 5,0-10,0 дол. США). Група агентів з вищими за вказані доходи може вважатися нехарактерною для вибірки, при цьому враховуючи також те, що це майже завжди – не жителі села, доходи яких формуються поза межами сільської території. В свою чергу, за доходами менше 1,0 дол. США на день може бути визначена група агентів категорії «бідні». Графічно зазначене відображене на рис. 1.

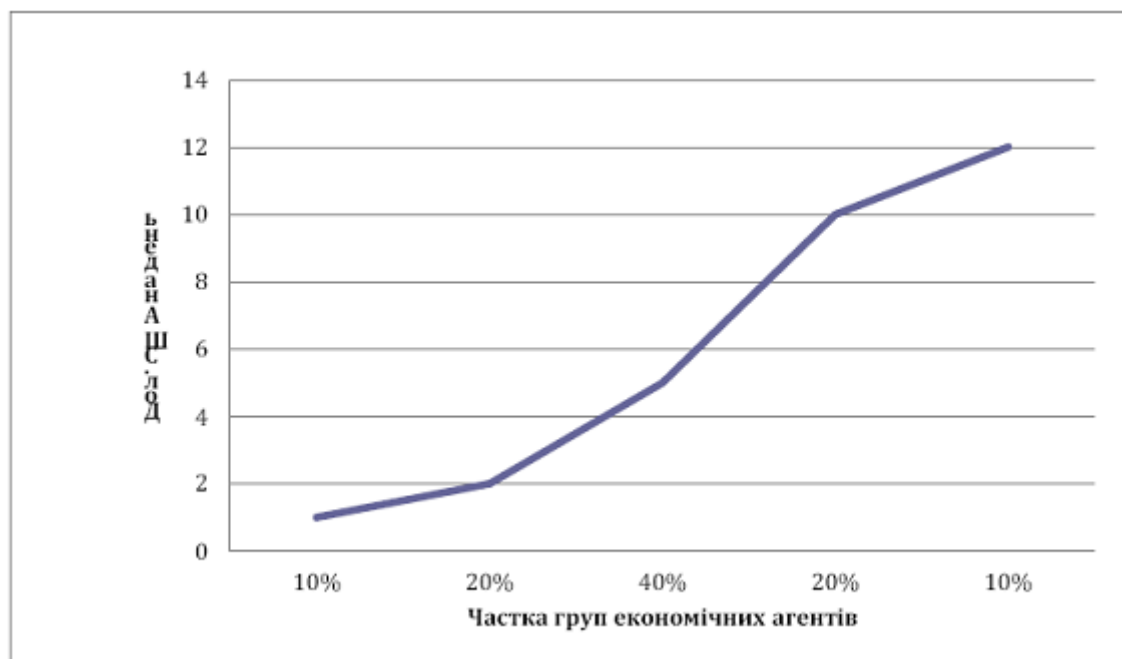

Рис. 1. Інтерпретація стратифікації сучасного вітчизняного аграрного соціуму за критерієм доходів

Джерело: результати авторських досліджень на прикладі сільських громад Вінниччини

Якщо ж виходити із того, що критерієм стратифікації аграрного соціуму є спосіб життя – модель економічної поведінки – то при цьому слід реально представляти параметри репрезентативної сільської громади на даний час. На прикладі Вінницької області – це 800 жителів, з яких близько 100 – приїхали ззовні та проживають здебільшого періодично, а також 300 будинків. Слід зазначити доцільність точки зору, що економічно сільська громада представляє собою сукупність окремих домогосподарств із супутніми

активами (земельними паями, с.-г. тваринами, особистим господарством і т.д.). При цьому важливим є дохід чи спосіб життя саме в межах елементарних економік у вигляді домогосподарств (аналогом значення може бути термін ОГН – особисте господарство населення), адже практично завжди всі, хто проживають у даній сім'ї та домогосподарстві, дотримуються одного типу економічної поведінки і разом формують бюджет та доходи..

Авторські дослідження, проведені на прикладі Лаврівської, Широкогребельської сільських рад Вінницького району, а також Наддністрянської сільської ради Мурованокуриловецького району Вінницької області засвідчили наступний розподіл груп економічних агентів (рис. 2).

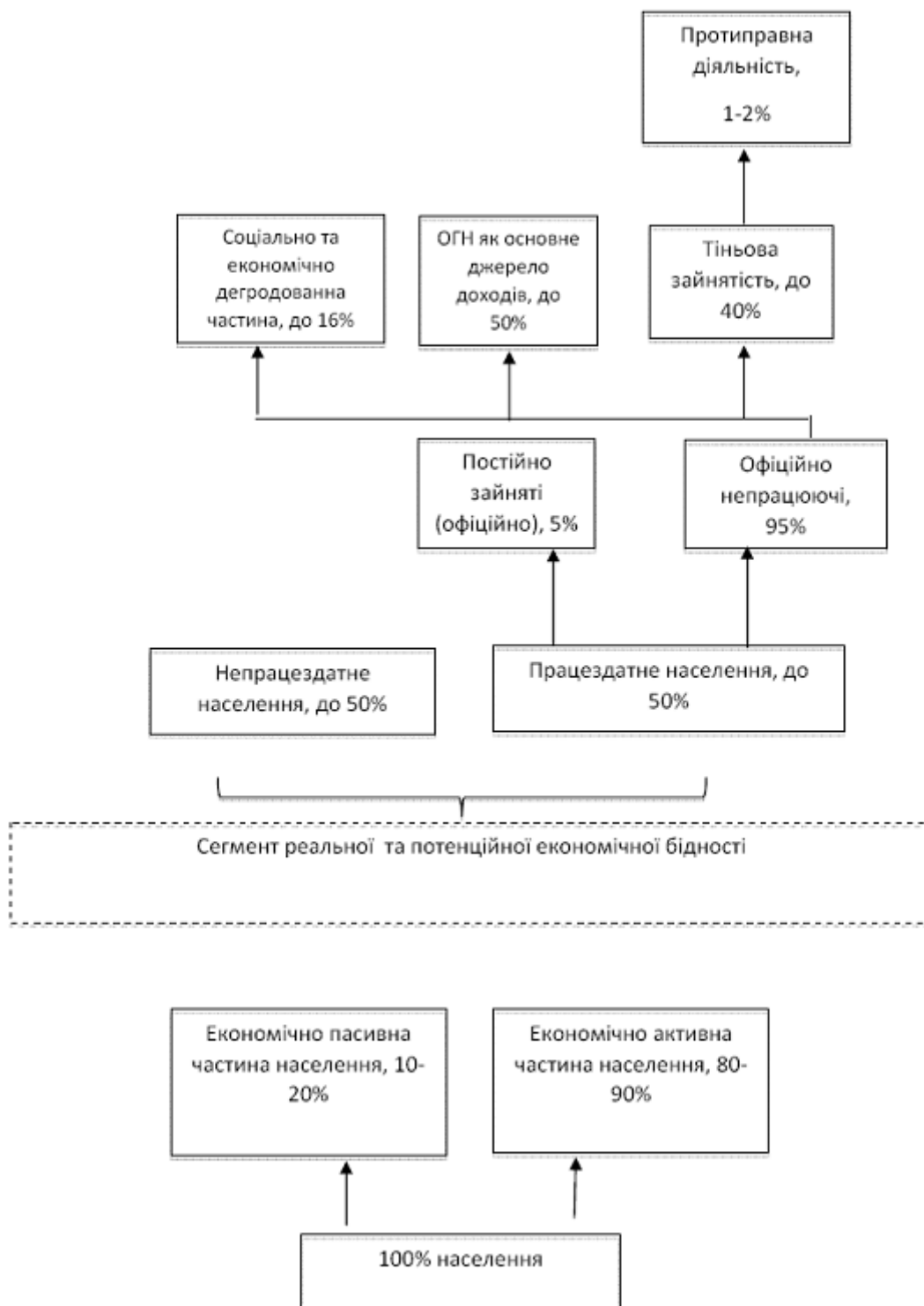

Рис. 2. Сегментація аграрного соціуму за критерієм економічної активності

Джерело: результати авторських досліджень, проведених на прикладі сільських громад с. Лаврівка, с. Широка Гребля Вінницького району, с. Наддністрянське Муровано-Куриловецького району Вінницької області, 2016 року

Дана схема потребує уточнення із залученням більш масштабного статистичного матеріалу, проте попередні висновки можуть бути такими:

1. Середній клас досліджуваного сегменту соціуму становить економічно активна частина населення сільської громади, яка переважно базується на діяльності в межах ОГН та місцевої економіки сільської території.

2. Група агентів «бідні» формується із соціально та економічно деградованої частини місцевого соціуму, де, в свою чергу, інтерес представляє категорія працездатного населення; частка такої групи становить, очевидно, від 10 до 30%, проте дана цифра потребує уточнення на прикладі інших громад, а сама група, очевидно, потребує подальшої внутрішньої стратифікації.

3. Група «багатих» агентів складається із аналогічної до середнього класу категорії агентів, діяльність яких тим не менше характеризується значно вищими диверсифікованістю, масштабністю, інтенсивністю, ефективністю, тобто – підприємливістю. На нашу думку, констатація цього є дуже важливим, адже «багаті» принципово не є маргіальною – умовно кажучи «чужинцями» - для місцевого соціуму групою, а, отже, перспективна динаміка можлива насамперед в межах самої громади та місцевої економіки.

В свою чергу, потребує більш чіткої інтерпретації категорія «бідності». За нашими спостереженнями, така може бути поділена на 3 категорії за своєю сутністю: 1) «маргіальна» бідність; 2) «фонова» бідність; 3) «економічна» бідність. Такий поділ представляється суттєвим з огляду на те, що реально і можливо здійснити для подолання бідності і які витрати при цьому можуть бути визнані як суспільно виправдані, а що слід визнати як об'єктивно незмінне явище.

Так, маргіальна бідність обумовлена соціальною деградацією частини соціуму, яка завжди існує за будь-яких соціально-політичних та економічних умов. За нашими спостереженнями, частка цієї категорії досягає 3-5% населення, які не схильні до систематичної праці взагалі. Підтримувати цю категорію достатньо важко, адже вона не схильна до будь-яких комунікацій, тому вирішення проблеми полягає, очевидно, через спеціальні соціальні програми і є вже не економічним питанням, тобто не повинна розглядатися як програма стимулювально-примусового виведення цих індивідуумів із стану бідних в силу безперспективності таких витрат.

Фонова бідність обумовлена загальним низьким рівнем життя в країні чи станом галуззі/території/регіону, в свою чергу, низькою заробітною платнею, пенсіями, соціальними допомогами і т.д. Саме цим видом бідності можна пояснити низький рівень життя сучасного українського середнього класу. Вирішення проблеми на цьому рівні має макроекономічний зміст, пов'язаний із розвитком економіки країни в цілому. При цьому слід зазначити ефект явного відставання рівня життя в аграрному соціумі порівняно із середньостатистичним по країні як усталену тенденцію за весь період незалежності. Це означає, що проблеми бідності саме в аграрному соціумі слід вирішувати без прив'язки до макроекономічних тенденцій в цілому по країні. Більше того, в силу окремих економічних обставин заслуговує на увагу сценарій, коли бідність в цій частині суспільства може бути подолана раніше і ефективніше (з меншими витратами), аніж в країні загалом.

Економічна бідність обумовлена в першу чергу відсутністю якісних (тобто повноцінних, легальних, із повною зайнятістю до достатньо високим рівнем оплати праці) робочих місць в місцевій економіці. Цей сегмент бідності представляється безпосереднім полем/об'єктом спеціальних економічних програм.

Слід розрізняти зміст понять бідності та низького рівня життя. Бідність, як вважаємо, явище, що базується на співвідношенні соціальних і економічних факторів, і адекватних опис балансу між такими є достатньо важливим для розуміння суті проблеми. Як вже зазначалося, парадоксальним для українського аграрного соціуму на даний час є ситуація, коли низький рівень життя охоплює більшість груп економічних агентів – пенсійного і не пенсійного віку, різної економічної активності, найманих працівників і безробітних, тих хто зайнятий повною, тіньовою чи неповною діяльністю, молоді і людей старшого віку і т.д. Відповідна більшість дітей аграрного соціуму знаходиться так чи інакше у зоні низького рівня життя, що автоматично обмежує їхні подальші перспективи в освіті, працевлаштуванні, світосприйнятті, лояльності до існуючої влади, суспільства, культурних цінностей. Бідність, звідси, має і високу політичну ціну, яка проявляється найбільшою мірою в процесі реформ і формуванні стимулів до змін ситуації та підтримання цих зусиль соціумом.

Хотіли б застерегти від висновку про визначальну роль фонові бідності при вирішенні проблеми. Відповідна точка зору може бути представлена у вигляді схеми причинно-наслідкового ланцюгу на рис. 3, що відбиває достатньо поширену для селян патерналістську модель економічної поведінки, коли благополуччя очікується від зовнішніх факторів – влади, уряду, інститутів президенства тощо. На нашу думку, ухилення сучасного інституту української держави від вирішення проблем бідності не є перманентним епізодом, а представляє собою фундаментальну, об'єктивно визначену стратегію соціального розвитку; звідси претензії до держави можуть полягати лише у сфері питань стимулювання підприємництва на селі.

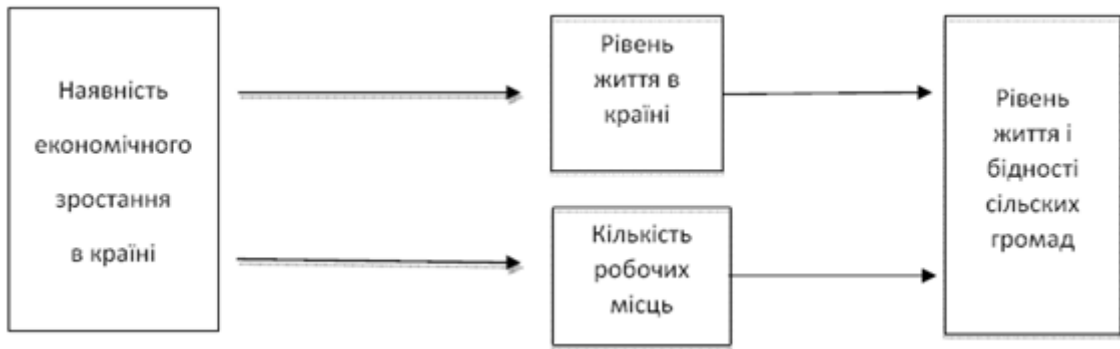

Рис. 3. Патерналістська концепція подолання бідності на селі.

Джерело: точка зору авторів статті

Методологічно позиція авторів статті базується на політекономічних принципах економічного лібералізму, коли функціональним фактором стає економічна активність індивідууму та їхніх мотиваційно кооперованих груп (рис. 4). Хотіли б особливо відзначити, що, за всієї складності ситуації в вітчизняному аграрному соціумі сьогодні, на прикладі сільських громад Вінниччини (згаданих вище Наддністрянської, Лаврівської, Широкогребельської сільських громад) було зафіксовано наявність усталених економічно активних груп агентів, поведінка яких відповідає схемі рис. 4 і обумовлює відчутний позитивний вплив на місцеві громади. Так, створюються – переважно неофіційно – робочі місця, досягається достатньо високий рівень достатку у цих сім'ях, здійснюються соціально спрямовані заходи і т.ін.

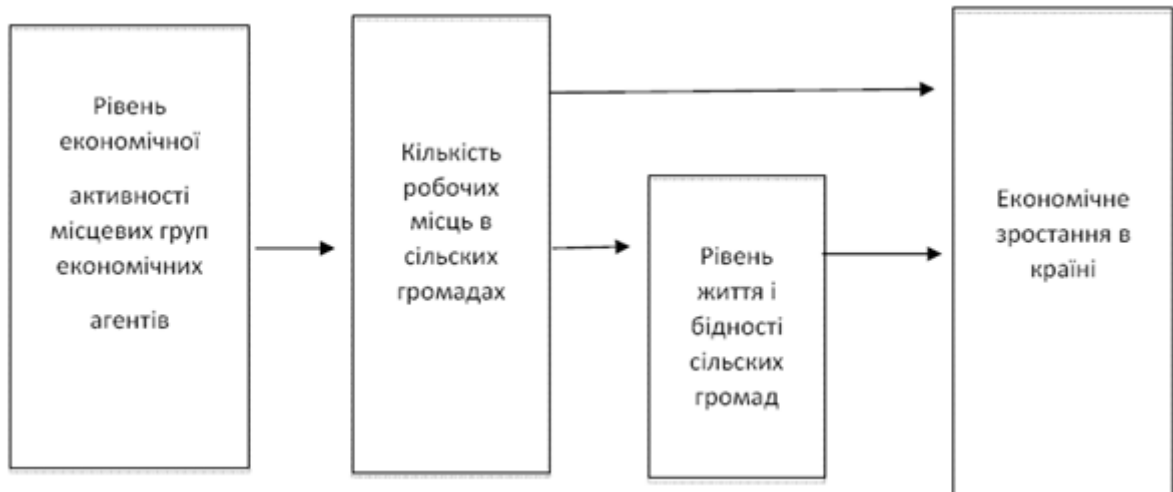

Рис. 4. Економічна активна модель подолання бідності на селі.

Джерело: точка зору авторів статті

Висновки

Ринкові реформи в аграрному секторі економіки України 90-х рр. ХХ ст. визначили ситуацію усталеного поширення сільської бідності. Закономірність цього сценарію потребує окремого дослідження. Необхідність вирішення проблеми є очевидною, так само як і наявність прямої регресії між забезпеченням розвитку сільських територій і подоланням бідності. Саме із цим може бути пов'язана ефективність подальших реформ.

У результаті проведених досліджень: 1) на прикладі сільських громад Вінницької області аргументовано негативну роль сільської бідності як одного із основних факторів консервування депресивного стану переважної більшості місцевих економік аграрної сфери; 2) запропоновано оригінальний підхід визначення причин сільської бідності, його статистичного оцінювання та аналітичного тлумачення.

Аргументований підхід може бути використаним в економічних дослідженнях з обґрунтування перспектив розвитку сучасних вітчизняних сільських громад саме з врахуванням стану та ролі фактору сільської бідності. Авторська позиція представляється суттєвим уточненням до представлених у літературі на даний час. До проблемних аспектів зазначеного підходу можна віднести суб'єктивність оцінювання різних за своєю природою та кількісною інтерпретацією критеріїв; вирішенням зазначеного може бути побудова системи нечітко-множинного оцінювання та відповідної бази експертних знань. Отримані результати доцільно використовувати насамперед на рівні місцевого самоврядування та регіональної регулятивної політики перш за все при обґрунтуванні нових шляхів та джерел розвитку сільських територій.

При цьому вирішення проблеми вбачається не на макроекономічному, а регіональному рівні місцевих економік сільських громад.

Список використаної літератури.

1. Malthus T. An Essay on the Principle of Population, as It Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers, 1798, Anonymously published.
2. Booth, Charles. Life and labour of the people in London. Poverty. Rev. ed. N.Y.: A.M. Kelley, 1969. First Series
3. Булавко О.Г. Шляхи підвищення життєвого рівня сільського населення / О.Г. Булавко, М.Р. Капінус // Економіка АПК. – 2015. - №9. – С. 75-82.
4. Чопенко В.М. Шляхи подолання соціально-демографічної кризи на селі / В.М. Чопенко // Економіка АПК. – 2014. - №11. – С. 56-59.
5. Павлов О.І. Агroeкономічний, фізiоекономічний, соціоекономічний та руралістичний підходи до дослідження сільських територій / О.І. Павлов // Економіка АПК. – 2016. - №1. – С. 56-63.
6. Рябокoнь В.П. Проблеми формування соціально-економічних умов розвитку українського села / В.П. Рябокoнь // Економіка АПК. – 2015. - №9. – С. 68-74.
7. Саблук П.Т. Наукові (економічні) центри розвитку сільських територій в управлінні аграрною економікою / П.Т. Саблук, Л.І. Курило // Економіка АПК. – 2014. - №5. – С. 51-56.
8. Федоренко Я. Проблеми формування середнього класу в процесі трансформації соціальної структури в українському селі періоду незалежності / Я. Федоренко // Наукові записки ВДПУ. Вип. 22. Серія : Історія : Збірник наукових праць. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – С. 105-108.
9. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас? / Т. Ковальчук // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28.11.2002.
10. Деркач А. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути / А. Деркач, А. Ермолаев, С. Веретенников. – К. : Либідь, 1995. – 239 с.
11. Бернстайн П. Против богов. Укрощение риска / П. Бернстайн // Пер. с англ. - М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2000. – С. 115-206.

References.

1. Malthus, T. (1798), “An Essay on the Principle of Population, as It Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers”, available at: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf> (Accessed 10 April 2016).
2. Booth, C. (1969), *Life and labour of the people in London*, First Series, London, UK.
3. Bulavko, O.H. and Kapinus, M.R. (2015), “Ways to improve the living standards of the rural population”, *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 75 - 82.
4. Chopenko, V.M. (2014), “ Ways to improve the socio-demographic crisis in the countryside ”, *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 56-59.
5. Pavlov, O.I. (2016), “ Agro-economic, physico-economic, socio-economic and rural approaches to the study of rural areas ”, *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 56-63.
6. Riabokon' , V.P. (2015), “ The problems of socio-economic conditions of the Ukrainian village ”, *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 68-74.
7. Sabluk, P.T. Kurylo, L.I. (2014), “ Scientific (economic) development centers in rural areas in the management of agricultural economics ”, *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 51-56.
8. Fedorenko, Ya. (2014), “ Problems of the middle class in the process of transformation of the social structure in the Ukrainian village period of independence ”, *Naukovi zapysky VDPU*, vol. 22, pp. 105-108.
9. Koval'chuk, T. (2002), “Do we have middle class?”, *Uriadovyj kur'ier*, vol.28.11.
10. Derkach, A. Yermolaiev, A. Veretennykov, S. (1995), *Beskonechno dljascheesia nastoiaschee: Ukraina: chetyre hoda puty* [Infinitely lasting moment: Ukraine: four-year path], Lybid', Kyiv, Ukraine.
11. Bernstajjn, P. (2000), *Protyv bohov. Ukroschenye ryska* [Against the Gods. Taming risk], ZAO «Olymp-Byznes», Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2016 р